

Лекція. Психологічні основи творчості.

План:

1. Історичний та індивідуальний смисл та сутність творчості.
2. Підходи до вивчення творчості.
3. Критерії творчості.
4. Теорії творчості Анрі Бергсона, Зігмунда Фрейда. Феномен трікстеру.

***Ключові слова:** творчість, творча особистість, креативність.*

Історичний та індивідуальний смисл та сутність творчості.

Проблема розкриття механізмів творчості, психології розвитку творчості вченими розглядається по-різному. У різні історичні часи визнавались: мімезис (Платон), інтуїція (А. Бергсон, Б. Спіноза та інші), інсайт (М. Вертгеймер та інші), потреба творчої самореалізації (А. Маслоу). Платон, наприклад, відносив до творчості все, створене людиною: «...Усе, що викликає перехід з небуття у буття – творчість...». В інтерпретації І. Канта творчість є чимось рідкісним і вражаючим – це таємниця: «Новизна стає тут джерелом і засобом пожвавлення уваги. Творчість усе більше суб'єктивується і з універсальної перетворюється на окрему здібність людини» [14, с. 29]. Б. Спіноза пов'язує творчість безпосередньо з діяльністю людини і переконаний, що вона є сутнісною характеристикою буття. Як перехід від старої дійсності до нової під дією продуктивної активності творчого «Я» творчість визначає І.Г. Фіхте. Визначенням і осмисленням сутності творчості займалися також філософи Ф.Г. Шеллінг, Г.Ф. Гегель, Л. Фейєрбах та інші. З. Фрейд вважає творчу активність результатом сублимації статевого потягу на іншу сферу діяльності А. Адлер уявляє творчість результатом компенсації комплексу недостатності. К.Юнг представляє творчість як прояв архетипів колективного без свідомого. За Е.

Фромом, творчість – здатність дивуватися і пізнавати, вміння знаходити рішення у нестандартних ситуаціях, спрямованість на відкриття нового та здатність до глибокого усвідомлення свого досвіду. В.І.Андрєєв розглядає творчість як розвивальну взаємодію її суб'єкта і об'єкта, спрямовану на розв'язання діалектичних протиріч [11].

Розбіжність у визначенні предмета і об'єкта творчості спричинила різноманітність підходів до розуміння специфіки її розвитку. Учені по-різному аналізують творчий процес. Наприклад, Г.А. Давидова вважає генетичною «клітиною» розвитку творчих здібностей людей працю. Б.М.Кедров зазначає, що творчість – це «відкриття чогось нового в звичайному житті» [10].

Підходи до вивчення творчості.

Зарубіжними та вітчизняними науковцями сформульовані різні підходи до розуміння природи творчості:

1) *психогенетичний підхід* (В.М. Бехтерев, В.О. Енгельгард, В.М.Вільчек та ін.). Творча здібність людини виступає як природжена потреба та реалізується за допомогою механізму наслідування;

2) *соціальний підхід* (В.Н. Дружинін, О.М. Лук, В.О. Моляко, Б.П. Нікітін, В.Є. Чудновський, та ін.). Соціальне обумовлює творчі можливості людини, сприяє їх реалізації або гальмує їх прояв;

3) *чуттєво-емоційний підхід* (О.Л. Галін, В.Н. Дружинін, Г.В.Піхманець та ін.). Емоційні переживання можуть або спонукати особистість до творчості, або бути продуктом творчо-діяльній активності;

4) *аксіологічний (ціннісний) підхід* (С.О.Грузенберг, В.А.Роменець та ін.). Цінності визначають зміст творчості. Творчість є цінною лише тоді, коли виражається в позитивній продуктивності;

5) *діяльній підхід* (Л.С. Виготський, Н.С. Лейтес, О.О. Леонт'єв, О.Н.Лук, В.О.Моляко та ін.). Внутрішня активність особистості, як правило, має прояв у її зовнішній (діяльній) активності, мета якої – перетворення

світу через власну діяльність;

б) *мотиваційний підхід* (А. Адлер, Г.В. Оллпорт, К. Роджерс, З. Фрейд, К. Юнг та ін.). До творчості особистість спонукає певний тип мотивації, тому творчість породжується специфічними внутрішніми прагненнями людини [12].

Переконані, що заслуговують на увагу дослідження радянського психолога Л.С. Виготського. В своїх дослідженнях процесу творчості Л.С.Виготський використовував не інтелектуальний, а системний підхід, пов'язуючи творчість з інтелектуальними здібностями людини (здатність до уяви) та з афективним компонентом особистості (емоційний настрій, почуття) [7]. Погоджуємося з думкою іншого радянського психолога, дослідника проблем педагогічної психології В.В. Давидова, який пише, що «теоретичне мислення лежить в основі творчого ставлення людини до дійсності».

Розв'язання проблеми розвитку творчості особистості є неможливим без урахування фундаментальної концепції – теорії планомірно-поетапного формування розумових дій та понять П.Я. Гальперіна. Автор притримується думки, що процес вирішення творчих задач виглядає наступним чином: поверхове ознайомлення з умовами; безпорадні спроби; багатократне повернення до відхилених способів; рішення як інсайт, просвітління. О.О. Леонтьєв погоджується з трактуванням творчості як діяльності, але уявляє її не як процес створення нового, а як здатність людини «діяти в невизначених ситуаціях». Під цим розуміється самостійне «будівництво» системи відносин між окремою особистістю та предметним і соціальним світом, що має на меті перетворення світу через власну діяльність.

На сьогодні відсутній єдиний підхід до розуміння творчої особистості, існують акцентування дослідників, які працюють у межах різних психологічних підходів, на різних її аспектах: 1) особистісність природи психіки людини пов'язана з такими ключовими ознаками, як цілісність, унікальність, активність, здатність до вираження, відкритість, саморегуляція(С.Д. Максименко); 2)діагностичність мислення, що являє собою педагогічну

уважність, спостережливість, урахування психічного стану учня займає важливе місце в психолого-педагогічній творчій діяльності вчителя (А.Ф. Ануфрієв) [14]; 3) педагогічна творчість як цілісний процес професійної реалізації та самореалізації педагога, центральною ланкою якого є особистісно-орієнтована розвивальна взаємодія в системі «вчитель-учень», спрямована на особистісний розвиток суб'єктів і сприяє їх внутрішньому руху та саморуху (С.О. Сисоєва); 4) здатність людини «діяти в невизначених ситуаціях» через самовизначення (самореалізацію) особистості пов'язана з її творчою діяльністю (О.О. Леонтьєв); 5) творча особистість – це людина, яка володіє активністю, освоює і цілеспрямовано перетворює природу, суспільство і свою суть, що володіє унікальним динамічним співвідношенням просторово-часових орієнтацій, потребо-вольових переживань, змісту, рівнів і форм власної діяльності, яке забезпечує свободу вибору вчинків і міру відповідальності за їх наслідки перед природою, суспільством і своєю совістю (В.Ф. Моргун).

Критерії творчості

Проблему розвитку творчості особистості розкриває концепція креативності як універсальної пізнавальної творчої здібності, автором якої є американський психолог Дж. Гілфорд. Розробляючи зазначену проблему, вчений указав на принципове розходження між двома типами розумових операцій: конвергенцією і дивергенцією. Конвергентне мислення актуалізується в тому випадку, коли людині, яка розв'язує задачу, потрібно на основі множини умов знайти єдине правильне рішення. Дивергентне мислення визначається як «тип мислення, який рухається в різноманітних напрямках».

Чотири основних параметри креативності, за Дж. Гілфордом:

1) оригінальність – спроможність продукувати віддалені асоціації, незвичні відповіді;

2) семантична гнучкість – здатність виявити основну властивість об’єкта і запропонувати новий спосіб його використання;

3) образно-адаптивна гнучкість – спроможність змінити форму стимулу таким чином, щоб побачити в ньому нові ознаки і можливості для використання;

4) семантична спонтанна гнучкість – продукування різноманітних ідей у нерегламентованій ситуації.

Автор виділяє параметри креативності: 1) здатність до виявлення і постановки проблем; 2) спроможність до генерування великого числа ідей; 3) гнучкість – продукування різноманітних ідей; 4) оригінальність – спроможність відповідати на подразники нестандартно; 5) здатність удосконалити об’єкт, додаючи деталі; 6) вміння вирішувати проблеми, тобто здатність до аналізу і синтезу [8].

Глибокий науковий інтерес у контексті проблеми розвитку творчості майбутнього вчителя становить запропонована американськими вченими Р.Стернбергом і Д.Лавертом концепція креативності – так звана «теорія інвестування». Ці автори вважають креативними таких людей, які здатні «купувати ідеї за низькою ціною і продавати за високою». «Купувати за низькою ціною» – означає займатися невідомими, невизнаними або малопопулярними ідеями. Р. Стернберг вважає, що людина може не реалізувати свій творчий потенціал у двох випадках: 1) якщо вона висловлює ідеї передчасно, 2) якщо вона не виносить їх на обговорення занадто довго, після чого ідеї стають очевидними, «застарівають». Цілком зрозуміло, що психологічні аспекти творчості у Стернберга розглядаються через призму її соціального прийняття і оцінки. За Р. Стернбергом, творчі прояви основними чинниками: 1) інтелектом як 3) стилем мислення; 4) індивідуальними 6) зовнішнім середовищем. детермінуються шістьма здібністю; 2) знаннями; рисами; 5) мотивацією;

Для творчості особливо важливі такі складові інтелекту:

1) синтетична здібність – нове бачення проблеми, подолання меж повсякденної свідомості; 2) аналітична здібність – виявлення ідей, гідних подальшої розробки; 3) практичні здібності – уміння переконувати інших у цінності ідеї («продаж»).

Теорії творчості Анрі Бергсона, Зігмунда Фрейда. Феномен трікстеру.

В історію психології Анрі Бергсон увійшов як інтуїтивіст. У центрі його уваги — проблема інтуїції, яку він протиставляє розуму, інтелекту. Для розуму, на його думку, є характерним механіцизм, він спроможний обслуговувати лише дію. Інтелект пізнає не самі речі, а лише їхні відношення, здатні привернути його увагу з огляду на можливі практичні дії. Інша справа — інтуїція. Вона покликана спрямовувати інтелект, переносити увагу від одного до іншого, змінювати напрям аналізування. Інтуїція складає сутність людського духу і самого життя, в її основі лежать творчі потенції людини. Творчість Бергсон пов'язує з можливістю вибору: "життєвим вибором повинна бути свідомість... це свідомість, що є потребою творчості, проявляє себе лише там, де творчість можлива. Вона засинає, якщо життя приречене на автоматизм; вона пробуджується, щойно пробуджується можливість вибору". Бергсон позбавляє науку можливості пізнати рушійні сили та структуру творчого процесу, оскільки в її основі лежить принцип детермінізму, який дослідник ставить під сумнів.

На противагу Бергсону Теодюль Рібо робить спробу побудувати теорію творчості. Він застосовує новий метод — генетичний — в аналізі творчої яви і показує, як у процесі навчання та виховання людина набуває ознакоригінальності. Рібо зазначає необхідність, фатальність творчості: людина творить не тому, що хоче, а тому, що не може не творити. Намагаючись утвердити принцип детермінізму в психології творчості, Рібо бачить його у фатальній залежності від спадковості. Так, творча потреба приймається

спадково визначеною: "природа наділяє нас тільки одним — творчим інстинктом, тобто потребою творити у визначеному напрямі". Рібо вважає, що відмінності окремих видів творчості є характерними не для природи творчості, а для її механізмів. Ці відмінності мають другорядне значення та зумовлюються природними властивостями людини. Він пропонує структуру двох механізмів: повного і скороченого, які відрізняються за протяжністю фаз творчого процесу. У першому випадку народжується ідея, яка потім утілюється в конкретні образи, мелодії або цифри. У другому випадку народженню ідеї передують довготривала несвідома підготовка. Але з точки зору змісту творчого продукту обидва механізми є абсолютно однозначними, їхня відмінність є лише формальною і диктується специфічними особливостями конкретних людей.

Одним із значних досягнень З. Фрейда було те, що він порушив проблеми соціальної структури суспільства, розглянувши їх з точки зору психоаналізу. У праці "Психологія мас та аналіз людського "Я" Фрейд стверджує, що якщо у дитинстві внутрішнім та незаперечним голосом совісті є голос батька, то у дорослому віці голос батька замінюється незаперечним зовнішнім авторитетом держави, військового начальника, священика тощо. У дійсності своїм виникненням держава зобов'язана не психології людини, а економіці суспільства. Отже, наслідки виникнення держави можна шукати не в механізмі ідентифікації, як вважав Фрейд, а в економічному характері суспільного розвитку. Фрейдизм не визнає економічної структури суспільства та відмінностей у суспільній належності людей. Суспільство складається для Фрейда з маси індивідуумів, що розрізняються лише психологічно. Під масою він розумів людей, які об'єднані єдиним несвідомим мотивом. Поділ суспільства на класи замінено поділом на окремі групи. За такого підходу суспільні антагонізми приховано, що викликає думку про єдність інтересів цих груп. Сутність Фрейдизму особливо рельєфно постає крізь туман соціологічної термінології неофрейдистів.

Рекомендовані джерела: [1; 6; 10; 13].

Контрольні запитання та завдання:

1. Поняття про творчість
2. Психофізіологічні механізми творчості.
3. Творчість як біологічний і соціальний феномен.
4. Дослідження творчості різними психологічними течіями.
5. Системні підходи до вивчення творчості .

Лекція. Види творчості та напрямки її дослідження.

План:

1. Види творчості. Мотивація творчої діяльності.
2. Поняття творчих здібностей та умови їх реалізації.
3. Психологічні характеристики творчого процесу.

Ключові слова: *творчість, творчі здібності, творчий процес.*

Види творчості та напрямки її дослідження

Творчість – це діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей. Будучи за своєю сутністю культурно-історичним явищем, творчість має психологічний аспект: особистісний і процесуальний. Вона передбачає наявність у особистості здібностей, мотивів, знань та умінь, завдяки яким створюється продукт, що вирізняється новизною, оригінальністю, унікальністю [2].

Творчість особистості – це діяльність, яка породжує щось нове, раніше не відоме, на основі осмислення вже нагромадженого досвіду та формування

нових комбінацій умінь, продуктів пізнання [2]. Різні вчені виділяють три види творчості: наукову, технічну та творчість у галузі літератури й мистецтва. В.О. Моляко виокремлює такі *види творчості*: наукова; технічна; літературна; музична; образотворча; ігрова; навчальна; побутова; військова; управлінська; ситуаційна; комунікативна.

Наукова творчість пов'язана з діяльністю людини в певній галузі науки, наприклад, у біології, математиці, фізиці, хімії тощо. Специфіка наукової творчості полягає в домінуванні теоретичного та теоретико-практичного мислення [2]. Яскравим прикладом особистості, що володіла неабияким даром наукової творчості, є Ісаак Ньютон – англійський учений, який заклав основи сучасного природознавства, творець класичної фізики та один із засновників числення нескінченно малих [2].

Технічна творчість спрямована на створення нових механізмів, пристроїв, деталей і зміни їхніх функцій. Це винахідництво, конструювання, архітектура, конструювання пристроїв і раціоналізація процесів, пов'язаних із технічними засобами. Унікальним результатом технічної творчості є робот – пристрій, керований за допомогою електронної плати або комп'ютера, який можна запрограмувати на виконання певних операцій. Робот – це електромеханічний, пневматичний, гідравлічний пристрій або їхня комбінація, він призначений для заміни людини в промисловості, небезпечних середовищах та ін.

Художню творчість розглядають, насамперед, не в аспекті створення чогось нового в певній галузі культури, а щодо самореалізації людини-творця. Здатність до творчості пов'язана з якимось видом діяльності чи навіть культурою загалом. Без цього вона не може актуалізуватися, реалізуватися на практиці.

Літературна, образотворча та музична творчість пов'язані з новими досягненнями в кожній із цих галузей (наприклад, зі створенням скульптури,

написанням твору, віршованих рядків, опери, тощо) [2]. Великою постаттю літературної творчості є Микола Васильович Гоголь – український та російський прозаїк, драматург, поет, критик, публіцист, визнаний класик української та російської літератури. Автор збірок творів: «Вечори на хуторі біля Диканьки»; «Миргород»; повістей (1835–1842рр.): «Невський проспект»; «Ніс»; «Портрет»; «Шинель».

Ігрова творчість спрямована на участь суб'єкта в грі, де потрібні зміни, нововведення, відгадка, пошук результату. Це може бути й гра маленького дошкільника, який імпровізує з лялькою, і гра професійного актора [9]. Основний вид діяльності дітей дошкільного віку – гра, в процесі якої розвиваються духовні і фізичні сили малюка; його увага, пам'ять, уява.

До навчальної творчості відносяться всі види навчальної діяльності із засвоєння нових знань, умінь та навичок, виконання нових завдань. Така діяльність є організованою (у дитсадку, школі, університеті тощо). Навчальна творчість поєднує різні види творчості, особливо в середній школі, бо школярам доводиться імітувати різні види діяльності: наукову, технічну, ігрову, військову та ін. [2].

Військова й управлінська творчість спрямовані на керівництво колективами людей і їхньою діяльністю, прийняття рішень у гострих умовах бою, міжособистісних конфліктів, надзвичайних ситуаціях тощо [2].

Побутова («домашня») творчість пов'язана з вихованням дітей, розподілом бюджету, готуванням їжі, організацією відпочинку тощо. Відіграє досить важливе значення у житті кожної людини. Прикладом побутової творчості є особливості випікання весільних короваїв.

Ситуаційна («життєва») творчість пов'язана з виконанням завдань, які постають перед людиною поза роботою та домом, та розв'язанням ситуацій, що пов'язані з надзвичайними подіями [2].

Комунікативна творчість може проявлятися у різних видах спілкування людей [2]. Є багато її різновидів. Це й творчість оратора, якому зненацька

поставили складне запитання, і творчість закоханого, який, імпровізуючи освідчення, відчуває надмірне хвилювання, і творчість у бесіді, творчість учителя тощо.

Творчість особистості органічно пов'язана з її творчими здібностями. Питання творчих здібностей розглядають В.І. Андрєєв, І.Я. Лернер, А.Н. Лук, В.А. Моляко, Я.А. Пономарьов та ін. За класифікацією В.І. Андрєєва, існують мотиваційні, інтелектуально-логічні, інтелектуально-евристичні та самоорганізаційні здібності. Розрізняють здібності та задатки.

Поняття творчих здібностей та умови їх реалізації.

Задатки людини вроджені й зумовлені лише анатомо-фізіологічними особливостями організму; вони лежать в основі розвитку здібностей. Здібності – наслідок розвитку в ході якоїсь практичної чи теоретичної діяльності.

Б.М. Теплов виділив три головні ознаки поняття «здібність»: 1) під здібностями розуміють індивідуально-психологічні особливості; 2) здібностями називають не всі індивідуальні особливості, а лише ті, що стосуються успішності певної діяльності; 3) поняття «здібність» не зводиться до тих знань, умінь і навичок, які вже має людина; [3]. За критерієм виду психічних функціональних систем здібності поділяють на сенсомоторні, перцептивні, атенціональні, мнемічні, імажитивні, розумові, комунікативні; за критерієм основного виду діяльності – наукові (математичні, лінгвістичні і таке інше), творчі (музичні, літературні, художні). Учені виокремлюють поняття «загальні» і «спеціальні» здібності. С.Рубінштейн стверджує, що *загальні* – це здібності до навчання і праці, а *спеціальні* – це лише різні прояви, різні сторони загальної здібності до засвоєння досягнень людської культури та її подальшого руху [304]. О. Лук підрозділяє здібності на три групи: здібності, пов'язані з мотивацією (інтереси і нахили); з темпераментом (емоційність) і розумові здібності.

Творчими здібностями у вузькому значенні слова є інтелектуально-евристичні здібності. Це, передусім, здатність генерувати ідеї, висувати гіпотези, фантазувати, асоціативно мислити, бачити суперечності, переносити знання і вміння в нові ситуації; це здатність відмовитися від нав'язаної ідеї, незалежно міркувати, критично мислити, оцінювати. Саме ця група творчих властивостей більшою мірою, ніж інші, бере участь у створенні нового, творчого продукту [2]. За М.В.Гамезо, головним показником творчої особистості, її найсуттєвішою ознакою вважається наявність творчих здібностей, які розглядаються як індивідуально-психологічні здібності людини, що відповідають вимогам творчої діяльності і є умовою для її успішного виконання.

Першовитоки вчення щодо цього явища губляться у сивій давнині. Однією з перших спеціалізованих психологічних праць у європейській традиції в даній галузі можна вважати книгу іспанського лікаря Хуана Уарте (1529–1592) «Дослідження здібностей до наук», яка побачила світ у 1575 році. Німецький учений-енциклопедист Крістіан Вольф (1679–1754) пов'язував поняття про здібності з ідеєю спонтанної активності душі, розглядаючи у єдиному контексті те, що сучасні психологи відносять до здібностей та мотивів. У 60-70-х роках ХХ ст. психологами були проведені дослідження, які дозволили отримати багатий матеріал із проблем психології творчості, загальних і спеціальних здібностей, психології і психофізіології індивідуальних відмінностей творчого розвитку особистості на різних етапах її становлення. У 80-х роках відбувається практичне використання знань про природу обдарованості, психологічних законів і засобів стимулювання творчості для вдосконалення змісту і методів навчання обдарованих дітей [2]. У США вже в 50-60 роках була розпочата розробка дорогоцінних програм, призначених забезпечити повноцінний розвиток творчого потенціалу обдарованої дитини, розроблені програми у галузі диференційованого навчання (Д. Гілфорд, П. Торренс, К. Тейлор, Л. Термен, та ін.). В 70-ті роки психологічні дослідження

ще більше перемістились у галузь освіти.

Психологічні характеристики творчого процесу.

Найпоширенішим є визначення обдарованості, сформульоване німецьким психологом В.Штерном: *«Обдарованість – це загальна здатність індивіда свідомо орієнтувати своє мислення на нові вимоги; це загальна здатність психіки пристосовуватися до нових завдань і умов життя».*

Спеціальна обдарованість визначається співвіднесенням внутрішніх психічних умов із вимогами спеціальних видів діяльності. Це співвіднесення є не тільки абстрактним, а й реальним зв'язком, що зумовлює формування обдарованості. *Спеціальні здібності* визначаються нахилом до окремих спеціальних різновидів діяльності. Всередині тих чи інших спеціальних здібностей проявляється загальна обдарованість індивіда, що співвідноситься з більш загальними умовами провідних форм людської діяльності.

Рекомендовані джерела: [1; 9; 10; 17].

Контрольні запитання та завдання:

1. Види творчості.
2. Методи досліджень у психології творчості.
3. Методи стимуляції творчої діяльності.
4. Творчий процес.
5. Етапи розвитку творчого процесу.

Лекція. Творча особистість.

План:

1. Поняття “творча особистість”.
2. Креативність і креативна особистість.

3. Модель Гілфорда та теорія “інтелектуального порога” Торренса.

Ключові слова: *творча особистість, розвиток людини.*

Психологічні характеристики творчого процесу.

Творча особистість – це особистість, межі творчості якої охоплюють дії від нестандартного розв’язку простого завдання до нової реалізації унікальних потенцій індивіда в певній галузі. Людина, яка володіє певним переліком якостей, а саме рішучістю, умінням не зупинятися на досягнутому, сміливістю мислення, умінням бачити далі того, що бачать її сучасники і що бачили попередники. Вона володіє мужністю для того, щоб піти проти течії і зруйнувати те, чому вірить сьогодні більшість [2].

У дослідженнях виділяються такі складові розвитку творчості особистості:

– прагнення до розвитку, духовного зростання, здатність дивуватися при зіткненні з новим, незвичним, ентузіазм, здатність до самовираження, вміння повністю орієнтуватись у проблемі;

– спонтанність, безпосередність, спонтанна та адаптивна гнучкість, оригінальність, дивергентність мислення, здатність до швидкого здобуття нових знань, чутливість, сприйнятливність до нового;

– здатність легко долати розумові бар’єри, перешкоди, відступати, відмовлятися від своїх думок, теорій, «народжуватися кожен раз заново», здатність відкидати несуттєве, другорядне, готовність напружено і важко працювати, до складання складних структур із елементів, до синтезу та до аналізу, до комбінування, до диференціації явищ;

– внутрішня зрілість, скептичність, сміливість, «смак» до тимчасового хаосу, відсутності порядку, прагнення довго залишатися наодинці, ствердження і підкреслення свого «Я», здатність зберігати впевненість в умовах

невизначеності [4].

У розвитку творчої особистості можна виокремити такі основні компоненти: когнітивний (систему знань про сутність, структуру, особливості взаємодії, знання про стилі спілкування; фонове знання, тобто загальнокультурна компетентність; творче мислення); поведінковий (загальні та специфічні вміння, що дозволяють успішно керувати ситуацією взаємодії, застосовувати конструктивні стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях; експресивні вміння; перцептивно- рефлексивні вміння); мотиваційний (розширення простору пізнавальних інтересів, спрямованість на взаємодію, високий рівень домагань та потреби в навчанні, готовність до прояву компетентності, відповідальність); емоційний компонент (гуманістична установка на взаємодію, готовність вступати з іншою людиною в особистісні, діалогічні взаємини; високий рівень емпатії та рефлексії; позитивна Я-концепція).

Закономірності становлення і розвитку творчої особистості органічно пов'язані із загальними закономірностями формування всебічно розвинутої особистості, зумовлені ланцюгом формування рис, якостей і специфікою творчого процесу, в якому творча особистість виявляє вміння усвідомити суперечності, здатність розв'язання суперечностей тощо.

Практика переконує, що студенти мають спрямовуватися на розвиток умінь самостійно розв'язувати проблеми, практичні завдання, мислити творчо. У сучасному українському суспільстві здійснюються кардинальні перетворення в економічній і політичній сферах. Ці зміни суттєво впливають на систему вітчизняної освіти, що передбачає удосконалення професійної підготовки вчителя шляхом створення освітнього середовища для розвитку творчості.

Одним із важливих моментів розкриття сутності розвитку творчості людини є розуміння тих законів, за якими відбувається розвиток, розуміння рушійних сил розвитку, джерел, закономірностей та його етапів, можливостей прискорення процесу розвитку тощо.

Креативність і креативна особистість.

Розвиток людини – це процес кількісних та якісних змін, який охоплює становлення людини в біологічному, психічному та соціальному плані. Він характеризується фізичними (морфологічними, біохімічними, фізіологічними), психічними змінами (появою новоутворень, нових механізмів, нових процесів, нових якостей), розширенням та поглибленням взаємозв'язків різних властивостей особистості, новим рівнем функціонування та формування психологічних стратегій рішень особистих, професійних, соціальних проблем, цілісністю, інтегративністю тощо. Під час розвитку виникають і розвиваються нові якості особистості – довільна діяльність, самопізнання, моральні, естетичні та інтелектуальні почуття, ускладнюються й удосконалюються психічні процеси, розвиваються здібності. Відбуваються якісні зміни психіки, здійснюється перехід від нижчих щаблів до вищих у формуванні особистості. Розвиток це складне динамічне явище, спрямоване на збільшення фізичних та інтелектуальних сил особистості, що дозволяють формувати творчі здібності особистості, активну громадянську позицію. Розвиток творчості особистості належить до найактуальніших проблем суспільного життя і потребує глибокого наукового обґрунтування психологічної сутності чинників цього процесу.

Модель Гілфорда та теорія “інтелектуального порога” Торренса

Концепція креативності як універсальної пізнавальної творчої здібності набула популярності після виходу в світ робіт Дж. Гілфорда (Guilford J. P., 1967). Гілфорд вказав на принципове розходження між двома типами розумових операцій: конвергенцією і дивергенцією. Конвергентне мислення (сходження) актуалізується в тому випадку, коли людині, яка вирішує задачу, потрібно на основі множини умов знайти єдине вірне рішення. В принципі, конкретних рішень може бути і декілька (безліч коренів рівняння), але ця

множина завжди обмежена. Дивергентне мислення визначається як «тип мислення, який іде в різноманітних напрямках» (Дж. Гілфорд). Такий тип мислення припускає варіювання шляхів рішення проблеми, призводить до несподіваних висновків і результатів.

Гілфорд вважав операцію дивергенції, поряд з операціями перетворення й імплікації, основою креативності як загальної творчої здібності. Дослідники інтелекту давно прийшли до висновку про слабкий зв'язок творчих здібностей із здібностями до навчання й інтелектом. Одним із перших на розходження творчої здібності й інтелекту звернув увагу Терстоун. Він зазначив, що у творчій активності важливу роль відіграють такі чинники, як особливості темпераменту, здатність швидко засвоювати і породжувати ідеї (а не критично ставитися до них), що творчі рішення приходять у момент релаксації, розсіювання уваги, а не в момент, коли увага свідомо концентрується на вирішенні проблем. Подальші досягнення в області дослідження і тестування креативності пов'язані в основному з роботою психологів Южнокаліфорнійського університету, хоча їх діяльність охоплює не весь спектр досліджень креативності.

Гілфорд виділив *чотири основних параметри креативності*: 1) оригінальність - здатність продукувати віддалені асоціації, незвичні відповіді; 2) семантична гнучкість - здатність виявити основну властивість об'єкта і запропонувати новий спосіб його використання; 3) образна адаптивна гнучкість - здатність змінити форму стимулу таким чином, щоб побачити в ньому нові ознаки і можливості для використання; 4) семантична спонтанна гнучкість - здатність продукувати різноманітні ідеї в нерегламентованій ситуації. Загальний інтелект не включається в структуру креативності. На основі цих теоретичних передумов Гілфорд і його співробітники розробили тести програми дослідження здібностей (ARP), які тестують переважно дивергентну продуктивність.

Приведемо приклади тестів.

1. Тест легкості слововживання: «Напишіть слова, що містять зазначену букву» (наприклад, «про»).

2. Тест на використання предмета: «Перерахуйте якнайбільше способів використання кожного предмету» (наприклад, консервної банки).

3. Складання зображень: «Намалювати задані об'єкти, користуючись наступним набором фігур: коло, прямокутник, трикутник, трапеція. Кожну фігуру можна використовувати багаторазово, міняючи її розміри, але не можна додавати інші фігури або зайві».

Всього у батареї тестів Гілфорда 14 субтестів, з них 10 - на вербальну креативність і 4 - на невербальну креативність. Тести призначені для старшокласників і людей із більш високим рівнем освіти. Час виконання тестів обмежена.

Подальше розвиток ця програма одержала в дослідженнях Торренса (Torrance E. P., 1964,1965). Торренс розробляв свої тести ході навчально-методичної роботи з розвитку творчих здібностей дітей. Його програма включала в себе кілька етапів. На першому етапі випробуваному пропонували вербальні завдання на вирішення анаграм. Він повинен був виділити єдино вірну гіпотезу і сформулювати правило, веде до вирішення проблеми. Тим самим тренувалося конвергентне мислення (за Гілфордом). На наступному етапі випробуваному пропонували картинки. Він повинен був описати всі ймовірні і неймовірні обставини, які призвели до ситуації, зображеної на картинці, і спрогнозувати її можливі наслідки. Потім випробуваному пропонували різні предмети. Його просили перерахувати можливі способи їх застосування. Згідно Торренсу, такий підхід до тренінгу здібностей дозволяє звільнити людину від заданих ззовні рамок, і він починає мислити творчо і нестандартно. Під креативністю Торренс розуміє здатність до загостреного сприйняття недоліків, прогалин в знаннях, дисгармонії і т. д. В склад батареї

Торренса входить 12 тестів, згрупованих у три серії: вербальну, образотворчу і звукову, діагностичні відповідно словесне творче мислення, образотворче творче мислення і словесно-звукове творче мислення. Словесна шкала включає в себе сім завдань. У трьох перших завданнях випробуваний повинен ставити запитання таким чином, щоб отримані відповіді допомогли йому відгадати зміст загадкових зображень. Випробуваний повинен записати всі питання, на які він хотів би отримати відповідь, перерахувати всі можливі причини і наслідки ситуацій, зображених на малюнку. У четвертому завданні фіксуються способи використання іграшки в грі. У п'ятому завданні перераховуються можливі способи незвичайного вживання звичайних предметів. В шостому завданні задаються питання з приводу властивостей тих же предметів, а в сьомому завданні випробуваний повинен розповісти про все, що може трапитися, якщо виникне якась неправдоподібна ситуація. Оцінюється легкість, гнучкість і оригінальність відповіді. Зображувальна шкала складається з трьох завдань. Перше завдання полягає в тому, що випробуваний має на білому аркуші паперу намалювати картинку, використовуючи дану фігуру. У другому завданні випробуваному пропонують домалювати кілька ліній, щоб вийшли осмислені зображення. У третьому завданні випробуваного просять скласти якомога більше зображень за допомогою двох паралельних ліній або кіл. Оцінюється легкість, гнучкість, оригінальність, точність. Словесно-звукова шкала складається з двох завдань, які пред'являються шляхом відтворення магнітофонного запису. У тесті «Звуки і образи» в якості стимулів використовуються знайомі і незнайомі звуки. У другому завданні «Звуконаслідування і образи» використовуються звуконаслідувальні слова, що імітують звуки, властиві якого-небудь об'єкту (тварині, механізму і т. д.). Випробуваний повинен написати, на що схожі ці звуки. Оцінюється оригінальність відповіді.

Надійність тестів Торренса (за даними автора) дуже велика: від 0,7 до 0,9.

Вербальні тести більш надійні, ніж образотворчі. На відміну від тестів Гілфорда, тести Торренса призначені для більш широкого спектру віків: від дошкільників до дорослих. Факторний аналіз тестів Торренса виявив чинники, що відповідають специфіці завдань, а не параметрам легкості, гнучкості, точності й оригінальності. Кореляції цих параметрів усередині одного тесту вищі, ніж кореляції аналогічних параметрів різних тестів. Розглянемо характеристику основних параметрів креативності, запропонованих Торренсом. Легкість оцінюється як швидкість виконання тестових завдань, і, отже, тестові норми утворюються аналогічно нормам тестів швидкісного інтелекту. Гнучкість оцінюється як число переключень з одного класу об'єктів на інший у ході відповідей. Проблема полягає в розбивці відповідей випробуваного на класи. Число і характеристика класів визначаються експериментатором, що породжує довільність. Оригінальність оцінюється як мінімальна частота зустрічальності даної відповіді в однорідній групі. В тести Торренса прийнята наступна модель: якщо відповідь випробуваного зустрічається менш ніж в 1 % випадків, то він оцінюється 4 балами, якщо відповідь зустрічається менш ніж в 1-2 % випадків, випробуваний отримує 3 бали і так далі. Коли відповідь зустрічається більш ніж в 6% випадків, присвоюється 0 балів. Тим самим оцінки оригінальності «прив'язані» до частот відповідей, які дає вибірка стандартизації. Досвід застосування тестів Торренса показує, що вплив характеристик групи, у якій отримані норми, дуже великий, і перенесення норм із вибірки стандартизації на іншу (нехай аналогічну) вибірку дає великі помилки, а часто і просто неможливий. Точність у тестах Торренса оцінюється за аналогією з тестами інтелекту.

Успішність виконання даних тестів визначається швидкісними якостями психіки, і критики справедливо вказують на вплив швидкісного інтелекту при вирішенні тестів, діагностуючих, на думку їх розробників, креативність. Найбільш послідовну критику робіт Гілфорда, Торренса і їх послідовників дали

М. Воллах і Н. Коган (Wollach M. A., Kogan N. A., 1965). У дослідженнях Торренса і Гілфорда виявлена висока позитивна кореляція рівня IQ і рівня креативності. Чим вищий рівень інтелекту, тим більша ймовірність того, що у випробуваного будуть високі показники за тестами креативності, хоча у осіб з високорозвиненим інтелектом можуть зустрічатися і низькі показники креативності. Між тим при низькому IQ ніколи не виявляється висока дивергентна продуктивність. Торренс навіть запропонував теорію інтелектуального порогу. Він вважає, що при IQ нижче 115-120 балів (середній плюс стандартне відхилення) інтелект і креативність невиразні й утворюють єдиний фактор. При коефіцієнті інтелекту вище 120 творчі здібності та інтелект стають незалежними факторами.

Рекомендовані джерела: [4; 7; 10; 13].

Контрольні запитання та завдання:

1. Поняття “творча особистість”.
2. Креативність і креативна особистість.
3. Модель Гілфорда та теорія “інтелектуального порога” Торренса.
4. Психологічні особливості творчої особливості.

Лекція. Особливості прояву творчості на різних вікових етапах.

План:

1. Особливості творчої діяльності особистості на різних етапах онтогенезу.
2. Фантазія як художня вигадка.
3. Неусвідомлений характер дитячої творчості.

Ключові слова: онтогенез, уява, фантазія, здібності.

Особливості творчої діяльності особистості на різних етапах онтогенезу.

Останнім часом в психологічній науці та освітянській практиці значна увага приділяється проблемі творчих та інтелектуальних здібностей. Доведено, що зв'язок між цими здібностями нелінійний, тобто високий інтелект далеко не завжди пов'язаний із високим рівнем розвитку творчих здібностей, і, навпаки, творчі здібності можуть бути притаманні людині з невисоким інтелектом. Більшість авторів, що досліджують творчість (Дж. Гілфорд, Е. Торренс), виділяють чотири ознаки творчої обдарованості: оригінальність ідей і продуктів, гнучкість словесного і образного мислення, здатність знаходити ідеї в складних і обмежених ситуаціях. Ці ознаки характеризують і дитячу творчість. Оригінальність як здатність до нового, незвичного і нестандартного вирішення проблем дуже яскраво виявляється вже на рівні старшого дошкільного віку.

Творчість — це завжди творення, тобто побудова нового і оригінального, нестандартне бачення у звичайному нових можливостей його функціонування або включення його як частини у нову систему, можливість продукувати значну кількість ідей. Що стосується творчих можливостей дітей, то вони реалізуються в різних видах їх діяльності, а саме: в грі, навчанні, спілкуванні, трудовій діяльності.

Третя ознака творчості — образна гнучкість як здатність змінити форму об'єкта так, щоб побачити нові його можливості, дуже яскраво виявляється в дитячій творчості. В дитячому віці образна гнучкість — це найтипівіша форма прояву творчості. Адже дитяче мислення переважно образне, дитина ще чуттєво сприймає навколишній світ. Прояв спеціальної обдарованості дуже часто спостерігається у дитячому віці. Це музичні, спортивні, мовні, математичні тощо прояви талановитості в дошкільному і шкільному віці у багатьох талановитих людей. Що стосується прояву предметно-спрямованих здібностей і причин їх спеціалізації, то багато дослідників вважають, що вони

ґрунтуються на природних індивідуальних психофізіологічних особливостях. Мається на увазі насамперед півкульна організація мозку.

В нейрофізіологічній і нейропсихологічній літературі значного поширення набула теорія функціональної асиметрії мозку. Відповідно до цієї теорії ліва півкуля відповідає за раціонально-логічні операції, права — за інтуїтивні, структурно-образні. Існує загальна думка, що ліва півкуля обробляє інформацію лінійно, аналітично і логічно, а права — глобально, релятивно, синхронно та інтуїтивно, отже нелінійно. Функція правої півкулі - сприймання структур, зв'язків, почуття прекрасного. У шкільних заняттях головна роль належить лівій півкулі, що значною мірою знижує діяльність правої.

Результати діяльності правої півкулі можуть бути надзвичайно тонкими, структурно організованими, практично важливими, але взаємодія обох півкуль продукує значно вагоміший результат.

Аналізуючи біографії видатних людей, можна помітити їх величезний потяг до знань. Вони ретельно вивчали те, над чим працювали — відповідну літературу, світові досягнення, знали найменші деталі.

Наприклад, К. Цюлковський із своєї мізерної платні витрачав всі кошти на прилади і книги; У. Дісней надавав великої уваги вивченню досягнень у галузі кінематографа (музичний супровід, колір тощо) і запроваджував їх у мультфільмах; І. Франко настільки був обізнаний не лише в поезії та літературі, а й у багатьох суміжних галузях, що його справедливо називали енциклопедистом. Весь період шкільного навчання є реальною підготовкою до дійсної творчості, яка чекає свого прояву у старшому віці.

Другий напрям розвитку обдарованості в молодшому шкільному віці — це виявлення зародків індивідуальної предметної спрямованості інтересів. Так, специфічна мистецька обдарованість характеризується перевагою сенсорики і підвищеної чутливості над вербальними процесами (це може бути перевага якогось органу чуття або певна взаємодія кількох органів чуття). Музичні здібності пов'язані з чутливістю дитини до музичних (організованих звуків),

хореографічні - із взаємодією слухової і моторної чутливості: художні — поєднують чутливість до кольорових подразників з високорозвиненою руховою активністю кисті руки. Відомий американський дослідник Б. Блум (1981), ґрунтуючись на даних, одержаних під час обстеження видатних людей, створив модель виховних і освітніх прийомів, які допомагають розвитку таланту. Він стверджував, що ніхто з них не досягнув би таких результатів без допомоги сім'ї. Діти, талановиті реально або навіть потенційно, характеризуються цілим рядом особливостей, якими вони відрізняються від «середніх» дітей.

Обдаровані діти відрізняються інтелектуальними здібностями, тобто досить легко виконують будь-які завдання, схоплюють матеріал «на льоту», мають добре розвинену пам'ять, велику спостережливість, здатність сконцентрувати увагу. У них є свої особисті інтереси, у які вони заглиблюються, і їх зовсім не цікавить те, що відбувається у класі. Творча активність у дитячому віці не завжди яскраво виявлена, часто вона завуальована, лише потенційно закладена і знаходить свій прояв лише згодом, хоча у вигляді певного інтересу до якоїсь мистецької діяльності може стати помітною ще в дитячі роки. Як свідчать факти, І. Франко ще у школі виявляв велику чутливість до мови; І. Репін у свої шість років був просто у захваті, коли вперше у житті побачив кольорові олівці; відомий співак І. Козловський був вражений, коли вперше відвідав оперний театр: він від хвилювання штовхав свого сусіда, підскакував на стільці, пошепки повторював кожне слово співака.

У 8-12 років процес пошуків і досліджень завершується самостійним вирішенням дитиною більш складних проблем, відкриттям невідомих, не заданих елементів і відношень.

Складність відкриття нового виявляється в доланні звичних підходів до вирішення проблем, це вимагає оригінальності, інтуїції тощо. Оригінальність утворює важливий структурний елемент обдарованості, що характеризує ступінь несхожості, нестандартності, раптовості запропонованого рішення порівняно з іншими стандартними рішеннями.

О.М. Матюшкін попереджає, що розвиток таланту може бути загальмований, а іноді й загублений на будь-якому етапі вікового становлення дитини. Тому необхідна спеціальна психологічна допомога й підтримка творчої особистості в дитячі роки. Як підкреслюють у своєму огляді проблеми О.М. Матюшкін і Д.А.Сіск, неадекватне розуміння вчителем особистості та розвитку обдарованої дитини призводить до помилок в оцінці дітей, які виявляють нестандартність у поведінці. Тому вчителі відмічають у них демонстративність, бажання усе робити по-своєму, впертість, істеричність, небажання та невміння наслідувати позитивні зразки тощо. Дорослі часто оцінюють як відхилення від норми дивергентність та інші якості творчого мислення дітей. Серед сучасних психологів, які займаються проблемою розвитку творчої особистості, слід насамперед назвати В.О.Моляко [8], який запропонував власну концепцію формування творчої особистості та реалізації її творчого потенціалу. Сутність концепції полягає у здійсненні такого типу виховання дітей, яке було б органічно пов'язане із систематичним вирішенням різноманітних творчих завдань в умовах естетично збагаченого середовища.

Фантазія як художня вигадка

Творча діяльність дітей має відповідати їх віковим можливостям, завдяки чому вона сприятиме підвищенню мотивації праці, розвитку інтелекту, максимальному розкриттю здібностей кожної дитини. На думку Г.С.Костюка, процес розвитку особистості віднесений до цілісного процесу онтогенезу, тобто індивідуального розвитку людини, який виражається в пов'язаних між собою формах – морфологічній, фізіологічній, психічній і соціальній. Розвиток людської особистості – це безперервний процес, що виявляється в кількісних та якісних змінах людської істоти, які відбуваються на всіх етапах онтогенезу особистості і є наслідком її взаємодії із зовнішнім світом.

Провідна роль у розвитку особистості належить соціальним умовам, але цей розвиток неможливий без біологічних передумов. Г.С.Костюк вважає, що

процес становлення особистості здійснюється як "саморух", для якого притаманна єдність зовнішніх і внутрішніх умов. Успішному розвитку особистості сприяють виховання й навчання, особливо тоді, коли роблять вихованця активним учасником цього процесу, розумно поєднують вимоги до нього з повагою до його особистості, враховують його власні мотиви, цілі, прагнення.

Л.С. Виготський зазначав, що необхідно всіляко розширювати досвід дитини, якщо ми бажаємо мати достатньо міцні основи для її творчої діяльності. В.В. Давидов у дослідженнях генезису особистості дитини спирається на положення Л.С. Виготського про роль уяви та творчості в розвитку психіки дітей. Ключовою думкою тут треба вважати положення Л.С. Виготського про те, що становлення творчої особистості, яка спрямована в майбутнє, підготовлюється творчою уявою, яка втілюється в теперішньому часі. В.В. Давидов висловлює думку, що поява перших ознак особистості ще в дошкільному віці, приблизно в три роки, пов'язана не з формуванням стійких і субпідпорядкованих мотивів, а головним чином – з інтенсивним розвитком у дитини в дошкільному віці уяви як основи творчості, створення нового, основи її становлення як суб'єкта творчої діяльності, свідомості й самосвідомості.

Аналіз наукової літератури свідчить, що термін «**потенціал**» досить широко використовується в різних галузях сучасного знання. Науковці тлумачать цей термін як узагальнену здатність, можливість, силу; джерела, засоби, що можуть використовуватися для досягнення певної мети; можливості окремої особи, суспільства, держави в певній галузі. В психологічній науці феномен «потенціал» розуміють також як провідну характеристику спроможності людини, що становить її внутрішню, духовну енергію і діяльнісну позицію, спрямовану на творче самовираження, самореалізацію людських сутнісних сил. Сутність поняття «**творчий потенціал**» вказує на зв'язок особи і творчості через індивідуальні якості особистості, її мотиваційну структуру, ціннісні орієнтації, активність. На сучасному етапі проблема

творчого потенціалу розкривається в дослідженнях Д. Б. Богоявленської, Е. де Боно, А. В. Брушлінського, І. П. Волкова, Г. В. Готової, А. Б. Коваленко, А. Н. Лука, О. М. Матюшкіна, В. О. Моляко, А. І. Савенкова, С. М. Симоненко, А. А. Хорошуна, О. Л. Яковлевої та інших. З точки зору А. М. Матюшкіна, творчий потенціал являє собою інтегративну особистісну властивість, що виражається у відношенні людини до творчості. В. І. Гінецинський, М. С. Каган, О. В. Кір'якова визначають творчий потенціал як комплекс задатків, відпрацьованих умінь та навичок, здатність до дії та міру її реалізації в певній сфері діяльності. В працях Д. Б. Богоявленської, А. В. Брушлінського, Л. Овсянецької, О. Л. Яковлевої є певне ототожнення творчого потенціалу з творчими здібностями людини та розглядається дане утворення як необхідна передумова творчої діяльності. Н. Ю. Посталюк розглядає творчий потенціал як інтегрований прояв найрізноманітніших якостей особистості. Інший дослідник П. Ф. Кравчук визначає творчий потенціал як сукупність можливостей цілеспрямованої перетворюючої діяльності, в якій відбивається характер взаємозв'язку всіх здібностей людини, як інтегративну якість, що визначає міру можливостей сутнісної творчої сили особистості в реальній практиці і наддіяльнісних відносинах [2]. На думку І. І. Драча, творчий потенціал особистості – це складне особистісно-діяльнісне утворення, яке сприяє появі нестандартних, оригінальних рішень [1]. В своїх дослідженнях В.О. Моляко визначає творчий потенціал як інтегративну властивість особистості, що характеризує ступінь можливостей здійснювати творчу діяльність, готовність і здатність до творчої самореалізації і саморозвитку. Вчений запропонував власну концепцію формування творчої особистості та реалізації її творчого потенціалу.

Творчий потенціал – це саме та система, яка абсолютно прихована від будь-якого зовнішнього спостереження, більше того, сам носій творчого потенціалу іноді мало або зовсім не знає про свої творчі можливості. На думку ряду дослідників структура творчого потенціалу складається з наступних

компонентів: мотивація до активної пізнавальної діяльності (потяг до творчості, спрямованість на самореалізацію, пізнавальна потреба, спрямованість на досягнення мети, прагнення до успіху); творчі здібності (уява, пам'ять, нестандартне мислення, фантазія, інтуїція); досвід творчої діяльності (знання, уміння та навички щодо розв'язання нестандартних задач та прийняття нестандартних рішень); характерологічні особливості особистості (активність, ініціативність, впевненість, наполегливість, працездатність, комунікативність, організованість, самостійність).

Ряд вчених (Дж. Гілфорд, П. Торренс, В. Дружинін) у структурі творчого потенціалу центральної складової визначають креативність – здатність до творчості. У загальному розумінні здатність до творчості ґрунтується на створенні чогось нового, оригінального. Креативність як властивість особистості виявляється в тенденції до вирішення проблем по-новому, новими засобами, методами. Цікавим є підхід К. В. Петрова, у структурі творчого потенціалу вчений виділяє наступні компоненти: мотиваційний і компонент здібностей. На думку Г. М. Марданової, у складі креативного потенціалу особистості як інтегральної характеристики є синтез творчої активності та можливого рівня готовності людини до саморозвитку, де поєднуються вікові та індивідуальні особливості [5]. Творчий потенціал, як і творча активність, мають тенденцію до самовираження і здобуття досягнень відповідно до їх можливостей. Тільки сама особистість власним вибором може реалізувати свою творчу унікальність. Серед низки факторів, які впливають на становлення та реалізацію творчого потенціалу особистості – задатки (як вроджена якість), соціальне середовище (зовнішні умови впливу) і особистісна активність (життєва позиція особистості) – саме останній фактор визначає особистість як унікальну цілісну систему, яка володіє потенціалом безперервного саморозвитку та самореалізації.

Неусвідомлений характер дитячої творчості.

Дитяча творчість має переважно неусвідомлений характер. Вона найчастіше виявляється спонтанно в невимушеній (наприклад, ігровій) обстановці, досягаючи дуже високого рівня оперування найабстрактнішими символами (звуками, математичними знаками, словами). Дітям такого віку властива імпровізація як один зі специфічних параметрів творчості, який найчастіше виявляється саме в дитячому віці. Незаданість, мимовільність, зовні випадковий характер дитячої творчості з часом зазвичай зазнає змін, пов'язаних із потребою створити щось, певною зовнішньою детермінованістю. Здатність створювати щось нове, незвичайне виникає в дитинстві завдяки розвитку психічних функцій, таких як мислення й уява. Саме розвитку слід приділяти найбільшу увагу у вихованні дитини від п'яти до дванадцяти років. Цей період учені називають сензитивним, тобто найсприятливішим для розвитку образного мислення й уяви. У старшому дошкільному та молодшому шкільному віці активізується функція уяви, спочатку твірної (яка дає змогу в більш ранньому віці уявляти казкові образи), а потім і творчої (завдяки якій можна створювати принципово нові образи). Це сензитивний період для формування фантазії. Велику частину своєї активної діяльності молодші школярі виконують за допомогою уяви. Їхні ігри – плід буйної фантазії. Вони із захопленням займаються творчістю, психологічна основа якої – також уява. Коли в процесі навчання дітям потрібно усвідомити абстрактний матеріал за допомогою аналогій, уява компенсує брак життєвого досвіду.

Досліджуючи уяву дитини на ранніх ступенях онтогенезу, Л. С. Виготський довів, що ця функція розвивається поступово із набуттям дитиною певного досвіду. Дитячі фантазії можуть бути далекі від дійсності, бо дитина не знає основних закономірностей об'єктивної реальності, тому легко порушує їх. Позірне багатство дитячої фантазії – це в дійсності прояв скоріше слабкості критичної думки дитини, ніж сили її уяви. Уява як процес створення нових образів та ідей за допомогою переосмислення сформованих уявлень і понять

складається поступово з використанням мови, сприйняття, пам'яті й деяких операцій мислення. Л. С. Виготський (1896–1934) Продукти уяви можна спостерігати в дитячій грі, коли дитина заміщає реальні предмети уявленими.

Уява підкріплює формування знаково-символічної функції свідомості; вона складається з елементів, узятих із дійсності, тому прямо залежить від багатства та розмаїтості досвіду. У зв'язку з цим один зі способів розвитку уяви – розширення дитячого досвіду та понятійного мислення. Однак уява добирає та комбінує елементи дійсності під впливом емоцій. Уява безпосередньо пов'язана з творчим мисленням і творчою діяльністю. Для розвитку уяви потрібне не тільки впізнавання й усвідомлення образу, але і його самостійна побудова та втілення. Розвитку уяви та творчості в ігрових діях сприяє варіювання побутових ситуацій і створення уявних, деталізація сюжету образотворчими діями та мімікою, керування своєю поведінкою згідно з роллю, орієнтація в рольовій грі на правила та схему відносин. У словесному спілкуванні уява розвивається завдяки варіюванню слів і словесних характеристик образів, розумінню позиції співрозмовника, словесній грі образів

Народження особистості маленької людини виявляється як у становленні її здібностей (насамперед пізнавальних), так і в моральному розвитку. У зв'язку з цим у віковому періоді від 5 до 7 років слід зазначити дві найважливіші функції та лінії розвитку уяви. Перша пов'язана з освоєнням знаково-символічної діяльності та роллю механізмів уяви в оволодінні дитиною довільною увагою, пам'яттю, логічним мисленням. Друга функція уяви пов'язана з орієнтовно-дослідницькою пізнавальною діяльністю, яка дає дитині змогу відчувати зміст людської діяльності, вчинків оточення та власних дій для себе й для інших, подумки програти різні варіанти дій і пережити зміст їх наслідків. Ця лінія розвитку уяви безпосередньо пов'язана з моральним вихованням дитини, якщо розуміти під ним не тільки опанування правил

поведінки, але й формування певного осмисленого емоційного ставлення до оточення.

Розвиток механізмів уяви створює передумови для формування знаково-символічної функції:

- варіювання (прагнення змінити наявне в досвіді);
- моделювання (загального механізму ігрової дії та способу відтворення подій на новому матеріалі);
- схематизації (скорочення й розчленування реальності з подальшим перенесенням дії та функцій предмета на інші об'єкти);
- деталізації (механізму, що підсилює яскравість уяви та забезпечує доробку, зміну образів відповідно до розуміння дії).

Рекомендовані джерела: [1; 6; 10; 13].

Контрольні запитання та завдання:

1. Дошкільний вік.
2. Молодший вік.
3. Підлітковий та Юнацький вік .

Лекція. Особливості діагностики творчості та творчих здібностей дитини.

План:

1. Феномен дитячої творчості.
2. Дослідження рівня розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку.
3. Діагностика творчих здібностей учнів у процесі навчання.

Ключові слова: дитяча творчість, навчання, дитинство, дошкільний вік.

Феномен дитячої творчості.

Напрямки перебудови освіти на принципах особистісно орієнтованого підходу та педагогіки співробітництва, визначені Національною доктриною розвитку освіти в Україні, Законами України "Про освіту", "Про дошкільну освіту", Базовим компонентом шкільної освіти, передбачають виховання творчої особистості. Розвиток дитячої творчості, а відтак формування творчої особистості дитини, потребує значної трансформації освітнього процесу, зокрема її психологізації.

Стимулювати різноманітні творчі прояви дитини в шкільному та дошкільному віці, вчити її самостійно творити досить складно. Для розв'язання цієї актуальної проблеми важливо насамперед з'ясувати психологічну сутність дитячої творчості, засоби її виявлення та розвитку

Спонукальні джерела творчості дитини

Найвиваженішою вважаємо точку зору: спонукальні джерела дитячої творчості існують у самому житті й на її розвиток можна активно впливати.

Відомі психологи та педагоги (Н. Ветлугіна, Л. Виготський, В. Давидов, О. Запорожець, В. Кудрявцев, О. Кульчицька, М. Поддьяков, Є. Субботський та ін.) довели, що творчі здатності яскраво проявляються в дитинстві й розвиваються у процесі спеціально організованого навчання, коли діти оволодівають суспільно виробленими засобами діяльності. Л. Виготський вважав, що **"в повсякденному житті творчість — умова існування. І все, що виходить за межі рутини, завдячує своїм виникненням творчій діяльності людини"**. Якщо так розуміти творчість, зазначав він, то неважко помітити, що творчі процеси в усій своїй повноті проявляються вже в дуже ранньому дитинстві.

Дослідження рівня розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку.

Науково доведено: саме дошкільний та молодший шкільний вік є найбільш сензитивним періодом розвитку творчості.

Період з трьох до п'яти років сприятливий для формування творчості, бо дитина до цього віку, з одного боку, готова до соціалізації (сформованість мовлення), а з другого — ще не соціалізована. За даними Д. Ельконіна, у віці близько трьох років у малюка з'являється потреба діяти, як дорослий, "зрівнятися з дорослим". Творча діяльність дітей, спрямована на присвоєння людської культури, є неодмінною умовою розширеного відтворення творчих здібностей у сучасному суспільстві.

Дитинство — період початкового фактичного утворення особистості, розвитку особистісних "механізмів" поведінки, коли встановлюються перші зв'язки та відношення, які утворюють нову єдність діяльності й водночас нову вищу єдність суб'єкта — єдність особистості.

Творчість—одна з найзмістовніших форм психічної активності. Будь-який творчий акт дитини — результат його активних пізнавальних, творчих дій. Уже в дошкільному віці творча спрямованість дитини проявляється як властивість власне людської психіки. Малий робить справжнісінькі творчі відкриття чи не на кожному кроці, оскільки вперше вивчає світ навколо себе, пізнає навколишні предмети, людей. А в деяких видах творчої діяльності вони можуть здійснювати не просто "мікро-відкриття суб'єктивного масштабу" (В. Моляко), а сягати досить високого рівня у своїх майже "дорослих" віршах, малюнках.

Зміст і передумови дитячої творчості

На підставі наукових досліджень дитячої творчості сформулюємо її визначення. Дитячу творчість слід розуміти як створення дитиною суб'єктивно значущого для неї продукту — малюнка, конструкції, гри, оповідання, створення невідомих раніше деталей, що по-новому характеризують створюваний образ: різних варіантів зображень, ситуацій, рухів, характеристик героїв, інших

дій; застосування засвоєних раніше способів зображення або засобів виразності у новій ситуації; прояв ініціативи в усьому.

Дитяча творчість — це також процес створення образів з казки, оповідання, гри-драматизації у малюванні, конструюванні, пошук у ході діяльності способів, шляхів розв'язання завдань. Передумовою творчості, прояву творчих здатностей дітей є **креативність** (Е. Торренс), потенційна здібність до різнобічного мислення, почуттів та дій.

Креативність можна розглядати як основу продуктивного розвитку дитини, як потенціал, що забезпечує його зростання, властиве так чи інакше кожній дитині. А результат — дитяча творчість, тобто той рівень оволодіння соціальним досвідом, для якого характерні самостійний вибір спрямованості його діяльності, вміння виробляти новий продукт.

На думку В. Кудрявцева, "творчість для себе" стає передумовою "творчості для інших". А крім того, здійснюючи свої задуми, дитина відкриває нове про себе.

Проблеми дитячої творчості певною мірою висвітлені у педагогічних і психологічних дослідженнях особливостей художньої та пізнавальної діяльності дитини. Так, під керівництвом Н. Ветлугіної, О. Дьяченко, Т. Комарової вивчалася художня творчість; К. Тарасова, Б. Теплов досліджували прояви музичної творчості дітей; Л. Венгер, О. Запорожець, В. Котирло, Н. Лейтес, О. Проскура — пізнавальну та перцептивну діяльність; Т. Піроженко, Т. Рєпіна — комунікативно-мовленнєву діяльність.

Дошкільний та шкільний вік вважають сприятливим періодом для розвитку творчих нахилів особистості, їхнього прояву у сферах пізнання та художньої діяльності. Добре відомо, що в дітей з цього віку психічні процеси (пам'ять, мислення, сприйняття, уява, почуття) перебувають на стадії становлення, зміни, розвитку. Саме тому вони надзвичайно рухливі, нестійкі, мінливі, суперечливі.

Етапи розвитку творчої діяльності дитини

Творча діяльність, на думку вчених (В. Дружинін, Н.Хазратова), має певні етапи розвитку.

Перший етап — становлення "первинної креативності"

як загальної творчої здібності — настає у віці 3-5 років. У цей час пряме наслідування значущого дорослого як креативного взірця є основним механізмом формування в дитини креативності.

Другий етап — творче наслідування: внесення елементів новизни, прояв самодіяльності без внесення істотних змін у пропоновані іншими схему дій, зразок, ідею. Ось вона і є — перша заявка про себе, своє бажання самовияву.

Третій етап — репродуктивна творчість: уміння взяти за основу пропоновану схему (ідею), але істотно переробити її, внести зміни.

Четвертий етап — справжня творчість, створення нового.

Характерні особливості дитячої творчості

Розглядаючи творчість крізь призму траєкторії її поетичного розвитку, її філогенезу (загального розвитку), варто виділити характерні особливості творчої діяльності дошкільників: її суб'єктивні аспекти, продукт та умови, в яких відбувається творчий процес.

Суб'єктивність новизни відкриттів та продукту — перша важлива особливість дитячої творчості.

Малюючи, вирізуючи та конструюючи, дитина створює для себе суб'єктивно цінне, нове. Діяльності дитини притаманні емоційність, прагнення шукати й багато разів апробувати різні рішення та отримувати від цього особливу втіху, інколи значно більшу, ніж від досягнення кінцевого результату (О. Запорожець, Л. Парамонова, М. Поддяков та ін.). Це — друга особливість дитячої творчості.

Для дорослого початок розв'язування проблеми (її усвідомлення, пошук підходів) — процес важкий і болючий. Дитина ж не відчуває таких труднощів

(якщо, звичайно, дорослий не висуває жорстких вимог). Вона легко й передусім практично починає діяти орієнтовно, почасти навіть не зовсім осмислено, і ця діяльність, поступово набуваючи більшої спрямованості, захоплює її пошуком та навіть дає позитивний результат (Л. Парамонова, М. Поддьяков, Г. Урадовських). Ось третя особливість дитячої творчості, пов'язана з першими двома, а надто з другою.

Істотна риса дитячої творчості — відсутність у ній внутрішнього критика, що породжує скутість, ускладнює діяльність.

Показники творчої активності

Творчу активність, творчий потенціал **дошкільнят** можна проаналізувати за такими трьома групами показників.

◆ **Ставлення дітей до творчості:** їхнє захоплення, здатність "увійти" в уявні обставини, в умовні ситуації, щирість переживань.

◆ **Якість способів творчих дій:** швидкість реакцій, винахідливість, комбінування знайомих елементів у нові поєднання, оригінальність способів дій.

◆ **Якість продукції:** відбір характерних ознак, предметів, життєвих явищ, відображення їх у творчій діяльності.

Творчість дитини як її індивідуальна властивість проявляється у здатності відмовлятися від стереотипних способів мислення у ході реалізації будь-яких завдань: ігрових, побутових, навчальних, соціально-моральних тощо. Відповідно і щодо дорослих, і щодо дітей ідеться про основні ознаки прояву творчості (Дж. Гілфорд, Е. Торренс), а саме:

◆ **оригінальність**—здатність по-новому, нестандартно розв'язувати проблеми, що в дошкільному віці проявляється в різних видах діяльності дітей та в їхніх іграх;

◆ **семантична гнучкість** — словесна гнучкість мислення проявляється у дітей як підвищена чутливість до мовлення, як мовленнєва творчість — утворення нових слів, рим абощо;

◆ **образна адаптивна гнучкість** як найтипіві-ша форма прояву творчості в дошкільному віці — здатність дитини виділяти функції об'єкта таким чином, щоб побачити в ньому нові можливості.

◆ **стихійна гнучкість** — здатність знаходити різноманітні ідеї у дещо обмеженій ситуації, спроможність виділяти функції об'єкта, пропонувати різні способи його використання.

Критерії аналізу проявів креативності дітей

На основі узагальнених даних попередніх досліджень у методичних рекомендаціях до Державної базової програми "Я у Світі" подано орієнтовні критерії зовнішніх проявів креативності дітей. Це:

◆ чутливість до проблем, готовність розв'язувати їх самостійно; відкритість новим ідеям, інтерес до невідомого;

◆ схильність руйнувати чи змінювати стереотипи, відмовлятися від шаблонів, відходити від зразків; здатність виходити за рамки заданої іншими ситуації;

◆ швидкість аналогій, протиставлень, асоціацій;

◆ загострене сприйняття неточностей, недоліків, відхилень, незвичного, складного;

◆ уміння підійти до проблеми з різних точок зору;

◆ уміння вносити щось нове, видавати оригінальні ідеї, розв'язувати нові завдання, досягати незвичних результатів;

◆ пошуково-перетворювальне ставлення до дійсності; висока пізнавальна активність; допитливість;

◆ уміння швидко переходити від одного способу розв'язування до іншого; переключатися; переконструювати елементи в нових комбінаціях (комбінаторні властивості);

◆ дотепність, почуття гумору, інтерес до парадоксів;

◆ сміливість та незалежність суджень; здатність ставити власну мету;

◆ об'єктивність суджень, неупередженість оцінок;

- ◆ самокритичність, здатність посміятися із себе;
- ◆ використання різних форм доказів;
- ◆ уміння помічати зв'язки між ознаками, формально між собою не пов'язаними;
- ◆ здатність сприймати об'єкти комплексно, цілісно, виділяти в них головне, істотне, відкривати потенційне;
- ◆ розвинена уява, метафоричність (створення фантастичних ідей);
- ◆ уміння дивуватися;
- ◆ здатність прогнозувати, передбачати, висувати гіпотези, робити припущення;
- ◆ орієнтація на високі стандарти якості, ідеальні еталони.

Пізнавальна мотивація творчості

О. Матюшкін підкреслює важливість яскраво виявленої пізнавальної активності дошкільника та молодшого школяра, яка є основою його пізнавальної мотивації та могутнім розвивальним механізмом творчості. Про домінування пізнавальної мотивації свідчать дослідницька, пошукова активність, значно нижчі пороги сприймання нового, тобто більш висока чутливість, сензитивність до нових стимулів, нової ситуації, здатність відкривати нове у звичайному. Особливості пізнавальної мотивації дитини проявляються також у високій вибірковості щодо нового предмета дослідження, у понаднормативній активності та інтелектуальній ініціативі, що й породжує творчі образи.

Пізнавальні мотиви, які підтримує й спрямовує дорослий, зумовлюють потребу в нових враженнях та соціальних контактах, прагнення активно експериментувати, перетворювати. Реалізація дослідницької активності забезпечує дитині відкриття світу, перетворення невідомого у відоме, породжує творчі образи. З розвитком пізнавальної мотивації не просто активізується та підтримується творчий процес, а й створюється основа для формування життєвого досвіду (О. Запорожець, Л. Венгер).

Творча дитина, творча особистість (за М. Поддяковим) — це результат усього способу життя дитини, результат спілкування та спільної діяльності з дорослими, результат його власної активності. У нього поступово формується складний суперечливий внутрішній світ, який надає усій його діяльності творчого характеру. **А чим багатший, оригінальніший внутрішній світ дитини, тим радикальніші й неочікуваніші творчі перетворення набутих нею знань.**

Діагностика творчих здібностей учнів у процесі навчання

Формуванню творчості сприяють, зокрема, створення дорослими доступних дітям проблемних ситуацій, пропонування творчих завдань. Це забезпечує становлення такої загальної евристичної структури особистості, яка стимулює самостійний пошук та розв'язання життєвих проблемних ситуацій і завдань.

Розв'язування таких завдань, вважає Г. Костюк — найкраща школа мислення дітей. Спонукаючи малюка до тієї форми діяльності, в якій можуть реалізуватися його природні задатки, педагог сприяє виявленню й становленню його творчого начала. У цьому контексті велике значення для розвитку творчого мислення має розв'язання навчально-трудова завдань, що потребує розумових та практичних дій.

О. Матюшкін також вважає за необхідне вдаватися до формулювання проблем у процесі навчання дітей. Найповніше цій вимозі відповідає проблемно-діалогічний метод навчання, який забезпечує високу пізнавальну мотивацію дітей і потребує постійної творчості педагога.

Ефективні форми реалізації творчого виховання дітей пропонує В.Моляко.

По-перше, вважає він, варто систематично пропонувати дітям різноманітні творчі завдання, спрямовуючи їхні зусилля на досягнення оригінальних результатів у своїй діяльності, віднаходження якнайбільшої

кількості варіантів розв'язання кожного нового завдання, порівнювання їх між собою та вибір за конкретними критеріями найкращого рішення.

По-друге, бажано максимально естетизувати всі форми життєдіяльності вихованців, сприяти ознайомленню їх з національними художніми надбаннями, народним мистецтвом, творами світової культури.

По-третє, бажана й доцільна постійна участь дошкільника у колективній діяльності. Як важливому соціально-психологічному чиннику розвитку творчої особистості.

Отже, творчий потенціал дитини, на думку дослідників, має визначатися, розкриватися й розвиватися у процесі спеціально організованого навчання та виховання дитини, коли вона набуває та використовує власний досвід творчої роботи, залучається до реальних творчих справ.

Рекомендовані джерела: [9; 11; 14; 22].

Контрольні запитання та завдання:

1. Загальна характеристика методів дослідження творчої особистості.
2. Методи діагностики загальних творчих здібностей (дошкільний вік).
3. Креативність. Методи діагностики.
4. Музичні здібності, специфіка діагностики дошкільнят.
5. Діагностика здібностей і інтелекту (методичний інструментарій).
6. Тест “Кола” для діагностики творчих здібностей.

Список використаних та рекомендованих джерел

Базова

1. Анджейчак А. Психолого-педагогічні умови формування творчої особистості дитини в освітньо-виховних закладах. / А. Анджейчак. - Обдарована дитина. – 2000 р. - №5. - С.8-13.
2. Антонюк Л. В. Особливості роботи з обдарованими дітьми. / Л. В. Антонюк. – Шкільна бібліотека. – 2016. – №5. – С.41-43.
3. Балл Г.О. Про визначальні характеристики здібностей і принципи їх врахування у навчально – виховній роботі. / Г.О. Балл. - К.: Дніпро, 1992. – 230 с.
4. Баракова Ю.Є. Інтелектуальні ігри в початковій школі/ Ю.Є. Баракова. - Х.: Вид. група "Основа", 2005. - 192 с.
5. Баракова Ю.Є. Універсальні інтелектуальні ігри. Педагогічна академія пані Софії. / Ю.Є. Баракова. - Х.: Вид. Група "Основа", 2005. - 32 с.
6. Барко В.В, Панок Л.В., Лазаревський С.П. Психолого-педагогічна діагностика творчого потенціалу особистості учня в навчально-виховному процесі: Методичні рекомендації./ В.В Барко, Л.В. Панок, С.П. Лазаревський. - Тернопіль, 2000. - 85 с.
7. Барко В.В., Тютюнников А.С. Як визначити творчі здібності дитини?/ В.В. Барко, А.С. Тютюнникова - К.: «Основа», 1991. - С.79.
8. Бухлова Н.Б. Обдарована дитина. Психолого-педагогічний супровід / Н.Б. Бухлова. – К. : Шкільний світ, 2013. – 104 с.
9. Вауліна О. М. Закордонний досвід у роботі з обдарованими дітьми /О.М.Вауліна, Є.М.Бурилова //Початкове навчання та виховання.– 2015.– №31-32. – С.36-39.
10. Волобуєва Т.Б. Розвиток творчої компетентності школярів./Т.Б. Волобуєва. - Харків, 2005. - 110 с.
11. Володарська М.О. Робота з обдарованими дітьми / М. О. Володарська, А. І. Настенко, О. М. Пілаєва, С. М. Полуніна. – Харків : Основа, 2010. – 190 с.
12. Голуб Т.І. Виховуємо обдарованих дітей (Батьківський катехізис, або Закони розумно-організованого сімейного виховання школярів) / Завуч. - 2004. - №22. - С.47-53.
13. Каряка Л. Г. Обдаровані діти, які вони? / Л. Г. Каряка, С. І. Кузіна // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2014. – №1. – С.6-10.
14. Котляревська О. О. Обдарована дитина: знахідка чи проблема / О. О. Котляревська. –К.: «Каравела», 2014. – С.40-47.
15. Кочерга О.П. Психофізіологія творчості дітей / О.П. Кочерга. – К. : Шкільний світ, 2011. – 128 с.
16. Матвійчук В. Виявлення та підтримка обдарованих дітей / В. Матвійчук // Психолог. – 2014. – №9. – С.18-19.

17. Методичні аспекти реалізації Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у світі» / О. Л. Кононко, З. П. Плохій, А. М. Гончаренко. – К.: Світич, 2009. – 208 с.

18. Міщиха Л. П. Творчий потенціал у період пізньої дорослості : монографія / Л. П. Міщиха. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. – 400 с.

19. Пелех Н. В. Обдарована дитина: заняття з розвитку творчих здібностей дошкільників старшого віку /Н.В.Пелех //Дошкільний навчальний заклад.– 2015. – №9. – С.7-14.

20. Роменець, В. А. Психологія творчості : навчальний посіб. для студ. вищ. навч. закл / В. А. Роменець. - К. : Либідь, 2004. - 288 с.

21. Серапулова Є.П. Виховання обдарованої дитини/Є.П. Серапулова // Початкова школа. - 2000. - №2. - С.3-5.

22. Туріщева Л.В. Особливості роботи з обдарованими дітьми. / Л.В. Туріщева. – Х.: Вид. гр «Основа», 2008. – С.122.

Допоміжна навчальна література

1. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д., Грабенко Т.М. Практикум по креативной терапии. – СПб.: Речь, 2003. – 400 с.

2. Клименко В.В. Как воспитать вундеркинда. – Харьков: Фолио, 1996. – 464 с.

3. Моляко В.А. Психологические проблемы творческой одарённости. – К.: Ваклер, 1995. – 271 с.

4. Никитин Б.П., Никитина Л.А. Мы, наши дети и внуки. – М.: Мол. Гвардия, 1989. – 303 с.

5. Панфилова А.П. Игротехнический менеджмент. – СПб., 2003. – 429 с.

6. Пономарёв Я.А. Психология творения. – М.; Воронеж, 1999. – 304 с. Психологія творчості: Навч. посібник / Автор укладач Т.В. Дуткевич. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 216 с.

7. Рибалко В.В. Психологія розвитку творчої особистості: Навч. посібник. – К.: ІЗМО, 1996. – 312 с.

8. Ткач Р.В. Психологічні особливості творчої активності особистості. – Запоріжжя, 1999. – 320 с.